

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА XVIII – НАЧАЛА XX в. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.

2008 р., В. М. Полторац

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ПРИАЗОВ'І ЯК ФАКТОРИ ЗАПОРОЗЬКО–ДОНСЬКИХ
ВЗАЄМИН 1734–1775 рр.

В історії заселення Кубані дві козацьких спільноти – запорожці та донці – відіграли вирішальну роль. Взаємини між ними у XVIII ст. перейшли на якісно новий етап – з союзницьких антиімперських дій вони трансформувались в прагматичні й далеко не завжди добросусідські контакти. Великий вплив на таку трансформацію окрім змін в середині козацьких спільнот мали також зовнішні фактори – міжнародні відносини в регіоні. В цій статті автор проаналізував сукупність міжнародних чинників, що гак чи інакше відобразились на міжкозацьких взаєминах в Приазов'ї в період існування Нової Запорозької Січі (1734–1775 рр.).

Норми російсько-турецьких угод та запорозько-донські взаємини 1754– 1775рр. Угода між державами визначає погоджені норми відносин між її суб'єктами та встановлює взаємні зобов'язання. Вона – запорука дотримання миру. Міжнародна угода є чинною доти, доки обидві сторони її дотримуються, і цей факт є свідомством динамічності міжнародного права. Чинність міждержавної угоди ставиться під сумнів у ході війни між її суб'єктами і з моменту її оголошення визнається ними розірваною. За результатами війни укладається нова угода, у якій можливе посилання на норми попередніх угод.

Запорозьке та Донське Війська як складові частини Російської імперії делегували центральному уряду частку свого суверенітету, зокрема у сфері міжнародного представництва. Тому норми міжнародних угод, укладених Російською імперією, однаковою мірою стосувались обох козацьких спільнот. Такі норми були для міжкозацьких взаємин визначальними у питаннях, що стосувались міждержавного кордону, режиму переходу через кордон тощо. Порушення міждержавних угод представниками тієї чи іншої сторони давало підстави іншій використовувати такий факт як свідомство «неблагонадійності» свого суперника. У XVIII ст. у Причорномор'ї залишилось фактично дві великі держави, під впливом яких знаходились дрібніші утворення та від взаємин яких, врешті-решт, залежала доля останніх.

За період існування Нової Січі взаємини між Російською та Османською імперіями регулювалися трьома міждержавними угодами, які були укладені в 1713 р. в Адріанополі, 1739 р. у Белграді та 1774 р. у Кючук-Кайнарджі. Крім того певний вплив на міжкозацькі взаємини справила Константинопольська мирна угода 1700 р. та проведений згідно з її умовами у 1703–1705 рр. кордон. У період воєн між імперіями, зокрема 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр., мирні угоди переставали бути чинними Розглянемо основні пункти цих угод у тій їх частині, у

якій вони стосувались міжкозацьких взаємин. Насамперед, це питання встановлення міждержавного кордону. Останній визначався, окрім мирних угод, т. зв. прикордонними «інструментами», що були результатом делімітації кордону між державами. їх продукували створювані після укладання мирних угод межувальні комісії з представниками обох імперій.

У 1700 р. між Московським царством та Османською імперією було укладено Константинопольську мирну угоду. При проведенні розмежування Запорозьких вольностей із землями Османської імперії у 1705 р. російський уряд зважав лише на писані документи і зафіксовані міжнародними договорами зобов'язання, а не на усну традицію порубіжжя і місцеве ставлення до володіння територією [16, с. 102].

У період проведення розмежування земель Запорозького та Донського Військ представники обох спільнот свідчили, що саме за умовами цієї угоди спірна територія була надана Петром I тому чи іншому Війську.

У 1709 р. запорожці вийшли з-під протекції російського імператора і після російсько-турецької «Прутської» війни (1710–1713) їх володіння згідно з укладеною між Російською та Османською імперіями угодою увійшли до складу Кримського ханства. У 1714 р. було проведено розмежування, згідно з яким російсько-турецький кордон пройшов по північній та східній межі Вольностей Війська Запорозького. Однак землі запорожців опинилися в руках кримських ханів, які беззастережно ними володіли до 1730-х років. Частину запорозьких Вольностей хан виділив під замешкання ногайців, а решту продовжували використовувати запорожці, не маючи права зводити постійні житла, а тим більше укріплення.

Переходячи у 1734 р. під протекторат російської імператриці, запорожці розраховували повернути права на землі за допомогою російської зброї. Досить хитка в юридичному плані ситуація виникла у 1734–1735 рр., коли фактично запорожці склали присягу імператриці Анні Іоанівні, однак продовжували мешкати на землях, що формально належали Кримському ханству. Тільки з початком російсько-турецької війни наприкінці 1735 р. російські війська почали наступ та розташували гарнізон у передмісті Нової Січі. У результаті укладання Белградської мирної угоди (18 (29) вересня 1739 р.), доповненої Ниською конвенцією та затвердженої у грудні турецьким урядом, території вольностей Війська Запорозького офіційно увійшли до складу Російської імперії, як зазначає Г. Шпитальов: «Військо Запорозьке Низове потрапило у повне і безпосереднє підданство російській короні, навіть щодо поземельного питання, оскільки, згідно з нормами міжнародного права, територія володіння Нової Січі офіційно відійшла від Османської імперії до Російської, верховна влада якої могла розпоряджатися населенням та територією Запорожжя без озирання на сусідні держави» [25, с.46, 209].

У червні 1740 р. згідно з укладеною 3 жовтня 1739 р. Ниською конвенцією почала свою роботу комісія з розмежування кордону. Територія, на якій наносилась лінія кордону, була розділена на дві частини. Генерал-лейтенант Респін відповідав за розмежування на ділянці від Азова та Кубані до Міусу, а таємний радник І. Неплюєв від Міусу до Бугу [23, с.108]. Згідно з укладеним між російськими та турецькими депутатами інструментом у межиріччі Дніпра та

Дону кордон пройшов по р. Кінські води, від її вершин до вершин Берди, а звідти прямою лінією до гирла Міусу. Приморська територія від Берди до Міусу визначалась як бар'єрна, тобто нічийна. На неї заборонялось виходити громадянам обох імперій, тим більше її замешкувати. Подібний статус отримали землі на південь від Дону аж до гирла Єї. З погляду міжнародного права запорозько-донські суперечки точились за землі, які частково належали Росії, а частково були нейтральними. Приморські коси від Міусу до Берди та від Єї до Кагальника, які стали головним об'єктом суперечок, згідно з російсько-турецькою угодою не належали ні Росії, ні Туреччині. Навіть паланковий центр Кальміуська слобода розташовувалась у нейтральній зоні і з юридичного погляду не мав права на існування.

Російсько-турецька війна (1768–1774 рр.) значною мірою вплинула на умови запорозько-донських взаємин. Певний законодавчий вакуум у воєнний час призвів до нової хвилі ескалації міжкозацького конфлікту у 1772–1775 рр. За результатами війни 10 (21) липня 1774 р. було укладено Кючук-Кайпарджійську мирну угоду, яка визначила новий російсько-турецький кордон по Південному Бугу та незалежність Кримського ханства. Укладання цієї угоди засвідчило зміну ситуації у регіоні і значною мірою вплинуло на рішення про ліквідацію Війська Запорозького.

Мирна угода в Кючук-Кайнарджі засвідчила повернення Азову, колишніх нейтральних територій між Бердою та Єєю до складу Російської імперії [6]. З цього часу вплив турецько-татарського чинника в запорозько-донських взаєминах значно знижується, оскільки кордони Порті були відсунуті до Кубані та Бугу. Значно послаблений був і татарський чинник, адже незалежність Криму стала радше етапом його переходу під владу Санкт-Петербурга, аніж запорукою кримського впливу в Приазов'ї.

Слід зазначити, що, незважаючи на закріплення міждержавних кордонів у мирних угодах, на законодавство Османської та Російської імперій, козаки продовжували вважати, що їм належить та земля, де вони живуть. Ментальність запорожців не визнавала ніяких кордонів і вбачала у цьому обмеження своєї волі, тобто основи свого існування [21, с.60]. Саме цим пояснюється той факт, що зимівники запорозьких козаків розташовувались на теренах Кримського ханства, а два паланкових центри знаходились у бар'єрних (Кальміус) та татарських (Прогної) землях. Після підписання російсько-турецької мирної угоди 1774 р. вплив міжнародного чинника на запорозько-донські взаємини було зведено до мінімуму.

Запорозьке та донське козацтво від початку існування відігравали роль цивілізаційного буфера, маркуючи південну межу просування європейсько-християнського (православного) осілого елементу. Протягом XVIII ст. ця місія козацтва була значно скоригована, доки не втратила будь-який сенс, вступивши у конфлікт із імперськими інтересами Росії. Динамічні зміни розкладу сил у регіоні протягом нього століття спричинили втрату козацькими спільнотами ролі самостійних акторів міжнародних відносин і перетворення їх на об'єкти зазіхань сусідніх держав, звуження їхніх інтересів до межі захисту станових вольностей. Одночасно з утратою цивілізаційної функції козацтво втратило і свої впливи на формування міжнародних відносин у регіоні. Міжкозацькі взаємини звузилися до

рангу міжрегіональних і в такій ролі стали радше внутрішньополітичним фактором розвитку Російської імперії, аніж чинником розвитку міжнародної ситуації в регіоні. Тим не менш, знаходячись у вузлі російсько-турецького протистояння, відіграючи в ньому певну роль, обидві козацькі спільноти у взаєминах одна з одною керувались, зокрема, регіональним розкладом сил. Тому всебічний аналіз запорозько-донських взаємин потребує дослідження впливу інших регіональних акторів на них. Серед таких акторів слід виділити Османську імперію – головного ворога Росії в регіоні на той час; Річ Посполиту, Кримське ханство, а також менш впливові чинники – ногайські та калмицьку орди, черкеські племена та козаків-некрасовців.

Османський та кримський фактори міжкозацьких взаємин. Турецький чинник запорозько-донських взаємин слід розглядати, насамперед, у ракурсі міжкозацьких суперечок у територіальній та торговельній сферах. Якщо у 1713–1734 рр. Туреччина намагалась використати запорожців як буфер проти російського просування у Причорномор'я, а російська дипломатія намагалась відсунути прожектівані турками поселення по р. Самарі в гирло Дніпра [26, с. 378], то після переходу під російську владу буфером Запорожжя таки стало. При цьому російська влада ні в якому разі не бажала ускладнень у відносинах з Портою з ініціативи запорожців, тому донські козаки часто посилаються під час сутичок із своїми західними сусідами на їхню самовільність та непідконтрольність російській владі.

Питання заборони запорожцям відвідувати турецькі та бар'єрні землі стало важливим фактором розвитку міжкозацьких взаємин. Донська старшина у 1740-х рр. узяла на себе функції контролю за дотриманням зовнішніх кордонів Російської імперії, тому її дуже турбувало питання контролю за переміщенням запорожців цими землями [20, с. 51]. Зрозуміло, що запорозька старшина вжила усі можливі заходи для ліквідації такого становища, через що, почасти, і виник конфлікт 1743–1746 рр. У подальших частих сутичках у бар'єрних територіях обидва козацькі Війська продовжували посилатись на загрозу ускладнень у російсько-турецьких стосунках, намагаючись переконати російську владу у своїй вірності та ненадійності свого суперника.

Османська імперія не була уніфікованою державою. У XVIII ст. на тлі катастрофічних зовнішньополітичних втрат гетерогенність її навіть поглибилася, вона не могла контролювати своїх васалів на кордоні з Російською імперією. З турецького боку кордону продовжували існувати буферні території та спільноти, що у своїх діях більше зважали на власні інтереси, аніж на можливість міжнародних ускладнень. Паралельно з цим Туреччина залишалась для Війська Запорозького своєрідною альтернативою Росії. Запорозька старшина намагалась маневрувати між векторами політики обох імперій і шантажувати свого сюзерена можливістю переходу на бік Османської імперії. Особливо яскраво ці бажання запорозької старшини проявилися у 1767–1768 рр. Дійшло навіть до переговорів Коша із Кримом, під час них були обговорені умови переходу запорожців під протекторат кримського хана [25, с. 171].

Українські історики 1920–1930-х рр. вважали військово-політичний союз Запорожжя з Кримом альтернативою зближенню з Москвою [14, с. 140]. А. О. Рябінін-Склярєвський навіть виділив серед запорозької старшини групу

прибічників такого союзу, серед них назвавши кошового отамана П. Федорова та військового суддю В. Кишенського. Аналізуючи перебіг внутрішньо-старшинських конфліктів, історик зробив висновок про наявність «кримського сліду» у запорозьких бунтах 1756 та 1768 рр., а також у Коліївщині [24]. Але кримський чинник запорозько-донських взаємин не обмежувався цією потенційною можливістю повернення запорожців під протекторат хана. Адже бахчисарайський уряд був союзником інших сусідів обох козацьких Військ, які безпосередньо межували із ними. Загроза нестабільності на кордоні з кримського боку часто зближувала запорожців та донців, але такий вплив кримського чинника у XVIII ст. був набагато менший, аніж у XVII столітті, коли міжкозацький союз був міцним саме завдяки загрозі кримських набігів. Навіть побудова Дніпровської укріпленої лінії у 1770–1773 рр. як зазначав академік Гільденштедт у «Щоденнику подорожі...», була обумовлена поряд із кримською загрозою «обмеженням запорозьких зв'язків із Кримом» [5, с.189].

«Малі народи» та спільноти Приазов'я: ногайці, черкеси, калмики, некрасовці. На рівні безпосередніх прикордонних відносин у цей час важливу роль відігравав ногайський чинник. Дві господарські системи – козаків (відгонно-пасове скотарство) та ногайців (кочове скотарство) – у поєднанні з мисливським та рибальським промислами не були конкуруючими. Територіальна та господарська спеціалізація не спонукала обидві спільноти до цілковитого знищення одне одного [16, с. 111; 17, с.69]. Між запорожцями та ногайцями існувала навіть домовленість про вільний випас худоби на прикордонній території, використання природних ресурсів, розташованих на чужих територіях (зокрема, у межиріччі Берди та Міусу). Конфлікти якщо і виникали, були локальними і спричинювались життєвими потребами обох спільнот. Так, у 1747 р. відбувся конфлікт запорожців та ногайців через переховування першими від других втікачів-калмиків [16, с. 124, 126]. Того ж року відбувся конфлікт між запорожцями та ногайцями у межиріччі Берди та Кальміусу [3, т.1, с.422]. Ногайці зайняли ці землі всупереч розмежуванню, посиляючись на відвічне володіння ними: «Ви в нашому степу живете і ми у своєму вільні. Якщо ж вам якийсь утиск є, то ви перше нас зі степу підете. А ми маємо по самий Азов свою ватчину» [16, с. 102].

Військо Донське, продовжуючи вважати себе регіональним лідером, скаржилось у вересні 1758 р. на запорожців, які рибалили на кубанському боці Азовського моря за «необережне з приїжджими до них турецькими людьми спілкування». У жовтні того ж року трьох затриманих у цьому районі запорожців з великим скандалом було доставлено під вартою до Січі [12, с. 152-154]. Цього самого року відбувся конфлікт ногайців із запорожцями на Їській косі, коли на чолі з Темір-мурзою вони вчинили напад на рибні промисли козаків [17, с.70]. У розгортанні конфлікту донська та ногайська сторона виступили союзниками, вважаючи запорожців першочерговими своїми супротивниками в регіоні 115. с. 124].

У грудні 1758 р. кубанський сераскер Сеадат-Гірей скаржився отаману Єфремову на запорожців, які переховували татарських втікачів на своїх рибних промислах на Їській косі (Кубанський бік Азовського моря) [1, арк. 2]. У цей час важливою темою листування між Січчю та Черкаським стає некрасовське питання

донський отаман повідомляв запорозького про події на Кубані і попереджав про нестабільність ситуації [17, с. 82-83].

У 1762 р. надісланий кримським ханом на Кубань для приборкання черкес сераскер Багадир-Гірей вийшов з-під влади Бахчисараю. Хан Крим-Гірей повідомив про цей факт донського отамана і зняв з себе відповідальність за можливі набіги з боку колишнього сераскера на донських козаків [2, с.27]. Надісланий для придушення виступу бунтівливого сераскера калга-султан не зміг дипломатичним та військовим шляхом виконати завдання. Ним врешті-решт було організовано переселення ногайців з Кубані у північне Приазов'я, а некрасовців – у Крим [8, с.330, 350]. Тим часом дестабілізація в регіоні відбулася і на запорозько-донських взаєминах – постраждали від набігу ногайців запорозькі промисловики з Їської коси попросили захисту в донського походного осавула Їрьоміна, який з командою був у прикритті на Кагальнику [8, с.331]. Під час цього набігу одного запорожця ногайцями було вбито, а 30 полонено. Тим не менш, ногайці з дозволу запорожців продовжували використовувати межиріччя Самбеку та Кальміусу для випасу худоби, а приміські ліси для виготовлення гарб [16, с.126]. Це, звичайно, зустрічало спротив з боку донських козаків, які згідно з Указом 1746 р. вважали приазовські землі своєю власністю. На початку 1760-х рр. ногайські орди переселились з Кубані, знизивши рівень напруги у бар'єрних землях. Уже під час війни 1768–1774 рр. в липні 1771р. ногайці залишили Причорномор'я і повернулись у Прикубання [11, с. 66], однак їх вплив на міжкозацькі взаємини вже не відчувався зовсім.

Черкеси та інші гірські народи в XVIII ст. продовжували чинити спротив будь-яким зазіханням на свою свободу. Під час перебування запорожців під протекцією кримського хана останній неодноразово використовував козаків для придушення черкесів [9, с.394]. Згодом, вже у 1760-х рр. вони звинувачувались кримським ханом та донським отаманом у дестабілізації ситуації в регіоні [2, с.27]. Черкеський фактор впродовж усього існування Нової Січі розглядався козаками у зв'язку із традиційною політикою Кримського ханства, спрямованою на підкорення цього народу, а також із потенційною загрозою, яку являли собою черкеси дія приморських промислів та розвідницьких рейдів, організованих козаками.

Калмики з'явились у регіоні в середині XVII ст., подолавши великий шлях з Джунгарії й оселившись у пустинних сальських та маницьких степах, залишених перед тим ногайцями. Незабаром калмики поширили свої кочів'я на захід до Азовського моря [22, с.72]. Розділені на роди, племена та племінні союзи, калмики частково були втягнуті в обрій російської політики в регіоні й стали ще одними васалами імперії на Північному Кавказі. Часто вони використовувались як бойова сила, причому в більшості випадків загопи калмиків співпрацювали з донськими козаками. У 1717 р. калмики взяли участь у винищенні на р. Московці запорозького загону Ця акція дуже обурила кримського хана і ледь не призвела до оголошення війни з його боку [26, с.391]. До 1738 р. калмики були постійною загрозою не тільки для запорожців, але й для донців – вони часто чинили набіги на козацькі станиці [22, с.42]. Невелика частина калмиків (т. зв. «юртові» або «базові») стала частиною Війська Донського і була поселена між Донцем і Доном («Нижній улус»). Вони взяли участь у військовій операції Донського Війська з

вигнання запорожців за Кальміус у 1746 р., і їхні дії вирізнялись надзвичайною жорстокістю. Спалювались будівлі, знищувалось та конфіскувалось майно, запорожців піддавали тортурам, нещадно били, в'язали мотузками тощо [13, с.1579–1581]. Базові калмики Війська Донського, як і військові татари, користувались свободою віросповідання і навіть у рядах козацьких загонів запинались ламаїстами [11, с. 71]. Запорожці дуже недовірили ставились до калмиків, вважаючи їх язичниками та союзниками Війська Донського. У 1758 р. під час втечі з татарського полону двоє калмиків були затримані запорожцями, а їхні коні конфісковані. Згодом втікачі були звільнені, а коні за посередництва старшин Петра Ребрикова та Макара Грекова були передані на Дон [3, т.3, 518. 519].

Взимку 1770/1771 рр. більшість калмиків, не підпорядкованих донському отаману, а саме 60 000 сімей, таємно від Росії залишили межириччя Дону та Волги і повернулися в Джунгарію. На той час у безпосередньому підпорядкуванні Війську Донському їх залишилось близько 2 000 сімей, ще 12 полків (близько 6 000 воїнів) мали певну автономію (з сім'ями – близько 20 000) [4, с. 5, 8].

Вплив «некрасовців», або «ігнат-козаків», теж слід виділити як особливий чинник розвитку міжнародних відносин у приазовському регіоні у XVIII ст. Переселившись в низів'я Кубані після придушення Булавинського повстання, колишні донські козаки склали присягу на вірність кримському хану. Під час перебування запорожців під кримською протекцією вони спільно з некрасовцями брали участь у військових акціях ханства. У 1731 р. був організований похід на Північний Кавказ, у якому взяли участь 400 запорожців та кількасот некрасовців. У 1733 р. у бойових діях на теренах Кабарди взяли участь 300 запорожців та 150 некрасовців. Цікавий і той факт, що розвідники, які повідомили про цей похід, були донськими козаками. Як виходить з текстів їхніх донесень, некрасовці сприймалися як «зрадники», у той час як запорожці жодного разу зрадниками не названі [9, с.392–395]. У цей час старообрядський рух на Дону зазнає дедалі більших репресій. Як зазначав О. Пронштейн, широкі масштаби старообрядського руху на Дону початку XVIII ст. відбили класові протиріччя у спільноті. Прилучення до старообрядства сприймалось, зокрема, і як прояв соціального протесту проти ладу, що існував [22, с.26'2]. Тому старшина за підтримки російської влади різними способами намагалась локалізувати та знищити цей рух усередині Війська Донського.

Спочатку некрасовці мешкали переважно на Кубані навколо Темрюка, а згодом у 1762 р. переселилися в Крим [8, с.350]. Під час перебування на південному узбережжі Азовського моря некрасовці займалися рибальством. Показовою є доля одного з некрасовців Микити Дубіліна. Він проживав у селищі Хан-тепе на Кубані. Певний час працював на запорозьких рибних промислах, потім в Очакові. Згодом його підмовив до втечі на Дон донський козак Іван Дмитрієв. Під час цієї втечі некрасовець з товаришами був затриманий запорожцями на Бердянській косі як підозріла особа, його човен було конфіковано. Лише згодом некрасовці були відпущені на Дон [3, т.3, 525].

Барон Тотт у «Записках...» відзначає нейтральне ставлення запорожців до некрасовців у складі кримської армії, яка 1768–1769 рр. сплюндрувала Правобережжя. Більш того, барон вважає цілком зрозумілим той факт, що

запорожці протягом року не проявляли активності у військових операціях проти турок [7, с.162, 190–192]. Однак він перебільшив потугу прокримського вектора політики Січі. Саме під час зими 1768/1769 рр. була підірвана довоєнна кономічна система Війська Запорозького, ці роки сучасники називали роками «лихоліття та агарянського нападу». Участь некрасовців у організованих кримським ханом походах аж ніяк не відбилась на перебігу запорозько–донських взаємин – некрасовці давно вважались обома сторонами спільнотою чужинною [18 с.281]. Згодом, після зруйнування Січі у 1775 р., частина запорожців знов опинилась на теренах Османської імперії, вони оселились у гирлі Дунаю поряд з некрасовцями [19, с.116].

Польський чинник міжкозацьких взаємин найбільше проявився у 1768–1772 рр., коли запорозькі козаки взяли участь у Коліївщині, а донські у складі російської армії її придушували. Донські козаки закріпились у свідомості запорожців як виконувачі волі російської влади.

У 1753 р. сербським полком на чолі з І. Шевичем та Р. Прерадовичем було надано для поселення землі від Бахмуту до Міусу. З цього часу новосербські колоністи стали чинником запорозько–донських взаємин [8, с.49], ставши певним буфером між ними. Це тимчасово пом'якшило міжкозацькі територіальні суперечки, адже новоприбулі поселенці самі стали претендувати на частину запорозьких земель. У своїх стосунках зі слов'яносербськими поселенцями, що показово, запорожці використали Указ 1746 р. про кордон із Військом Донським, щоб довести свої права на спірні території. Скептично до значення цих полків поставилося пізніше і російське командування. Так, П. Румянцев у 1765 р. зазначав згубність впливу новопоселених «пів-турків» – волохів, поляків, сербів на ситуацію в російсько–турецькому прикордонні [10, с.62].

Таким чином, міжнародні й міжнаціональні відносини в приазовському регіоні значною мірою вплинули на розвиток взаємин Запоріжжя й Дону в досліджуваній період. Донська старшина скаржилася на запорозьких козаків у зв'язку з їхніми регулярними вторгненнями в турецькі володіння, які могли спричинити ускладнення у відносинах з Османською імперією. Крим залишався для Запоріжжя альтернативою російському протекторату, що давало підстави для використання запорожцями більш радикальних методів відстоювання своїх прав і територій у порівнянні з донцями. Калмики були використані донською старшиною в збройних сутичках із запорожцями, а некрасовці не були самостійним фактором міжнародних відносин, ставши послідовними прихильниками кримського хана. Польща за посередництва російського військового командування використала донських козаків для придушення Коліївщини, в організації якої активну роль відіграли запорожці. Цим Річ Посполита посприяла черговому загостренню міжкозацьких взаємин.

В цілому конфліктний характер міжкозацьких відносин у XVIII ст. негативно відбився на темпах освоєння приазовських і в тому числі кубанських земель – спостерігалася каталізована численними зовнішніми факторами конкуренція між запорозькими й донськими козаками, що іноді переростала в відкриті збройні зіткнення.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

1. Центральний Державний Історичний Архів України в м. Києві, – Ф, 229 (Архів Коша Нової Запорозької Січі). – Оп. 1. – Спр. 72, «Дело о невходе за косы и на Кубанскую землю и невпуске с Черкаска безпашпортных сомнительных запорожских казаков в Кальмиус». – 1759–1768. – 53 арк.
2. *Абросимова С., Мицик Ю.* Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII—XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вин. 3. – Запоріжжя, 1998. – С. 7–29.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – Т. 1. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 1998. – 695 с.; Т. 3. – К.: ЗАТ «Вітол», 2003. – 952 с.
4. *Георги И.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповедания и прочих достопамятностей. – СПб.: Императорская академия наук, 1799. – Т. 2. – Ч. 4. – 387 с. ...
5. Дневник Путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштадта в 1773–1774 гг. // Записки Одесского Общества Истории и Древностей (далі – ЗООИД). – Т. 11. – 1879. – С. 180–228.
6. Документ №14164. 1774.07.10. Трактат вечногo мира и дружбы... при деревне Кучук-Кайнардже... // Полное собрание законов Российской империи: Собрание I. – СПб., 1830. – Т. 19. – С. 957–967.
7. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 года // Киевская старина. – Т. 7. – К., 1883. – сентябрь и октябрь. – С. 135–198.
8. Канцелярія Новосербського корпусу / Упор.: В. Мільчев. О. Посунько // Джерела з історії Південної України. – Т. 7. – Запоріжжя, 2005. – 442 с.
9. *Мільчев В.* Джерела до історії запорозького козацтва часів перебування під кримською протекцією (1730–1733 рр.) // Запорозька старовина. – 2002. – Вип. 2. – С. 384–399.
10. *Мільчев В.* Огляд кордону запорозьких вольностей з Новоросійською губернією 1765 р. (джерело з фондів Російського державного архіву давніх актів) // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАН України. – 2005. – Вип. 1. – С. 59–67.
11. Подлинные записки флотского капитана И. Ханькова о донской экспедиции // ЗООИД. – Т. 14. – 1886. – С. 66–90.
12. *Эварницкий Д.* Сборник материалов для истории запорожских Козаков.– СПб., 1888.– XIX, 248 с.
13. *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских Козаков. – Т. 2.– Владимир, 1903.– С. 1073–2107.
14. *Андреева С.* Проблема запорозько–татарських взаємин періоду Нової січі в українській історіографії 1920–1930-х рр. // Південний архів, – Херсон, 1999. – Вип. 2. –С. 140–144.
15. *Голобуцкий В.* Запорозжское казачество. – К., 1957.

16. *Грибовський В.* Запорозці і ногайці в контексті великого кордону // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАН України. – 2005. – Вип. 1. – С. 95–131.

17.

Грибовський В. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739–1768 рр. // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАН України. – 2005. – Вип. 1. – С. 132–157.

18. *Калайда Г.* На межі степу і Великого Лугу. Село Царкут у контексті Запорозжя // Запорозька старовина. – 2002. – Вип. 2. – С. 275–286.

19. *Маленко Л.* Переселення колишніх «некрасовців» на землі Азовського козачого війська у 1830-х рр. // Південна Україна XVIII—XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 2.¹ – Запоріжжя, 1998. – С. 115–123.

20. *Мірущенко О.* Вплив геополітичного становища Нової Січі на економічний розвиток Запорозьких вольностей // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. 19. – С. 44–55.

21. *Олійник О.* Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775 рр.). – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – 256 с.

22. *Пронштейн А.* Земля Донская в XVIII веке.– Ростов–на–Дону: Изд. Ростовск. ун-та, 1961.–373 с.

23. *Репан О.* Лівобережні полки в розмежуванні кордону між Російською та Османською імперіями (кінець 30-х – початок 40-х років XVIII ст.) // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАН України. – Вип. 2.– Нікополь–Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – С. 107–109.

24. *Рябинін-Склярєвський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // *Малинова Г., Сапоженков И. А.* Рябинин–Склярєвский: материалы к биографии. – Одесса, 2000. – С. 83–178.

25. *Штительов Г.* Військова служба – запорозького козацтва в російсько–турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 238 с.

26. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.– К.: Наукова думка, 1991.– Т. 3.– 557 с.